

КОНЦЕПТ «ДУША» В ПОВІСТІ-ФЕНТЕЗІ ВОЛОДИМИРА АРЕНЄВА «ДУШНИЦЯ»

С. С. Хороб

*Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника;
кафедра журналістики; м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57;
e-mail: khorob@ukr.net*

Постановка проблеми. Грунтовні наукові дослідження про фантастику в сучасному літературознавстві – це радше виняток, аніж закономірність. Довго залишаючись просто жанром масової культури, фентезі (й інші різновиди) не мало належного наукового обґрунтування. Проте останнім часом фантастику розглядають не тільки як щось суто розважальне. Адже вона поступово розвивається: від наукового об'єкта окремих досліджень (М. Назаренка, А. Нямцу, С. Олійник, О. Стужук та ін.) до теми великої конференції «Слов'янська фантастика» в Київському національному університеті ім. Т. Шевченка, а згодом аж до постійно діючого (з 2015 року) центру дослідження літератури фентезі при Інституті літератури ім. Т. Шевченка НАН України. Отож прослідковується тенденція від одиничних до системних досліджень. Тому в сучасному літературознавстві ситуація значно покращилася щодо належного осмислення даної проблеми, однак безліч аспектів фантастики ще слід науково мотивувати та дослідити.

Аналіз дослідження. Особливої уваги, на нашу думку, серед усіх сучасних українських фентезійних творців заслуговує Володимир Арєнєв (Володимир Пузій). Однак і про його творчість не часто можна знайти статті. За винятком рецензій (Анна Рибалка на Буквоїді, Анна Штефан на Читомо чи Володимир Чернишенко на Літакценті) або дотично до певної теми (Овдійчук Л. «Хронотоп як жанровий чинник у сучасній фантастиці та фентезі для дітей», Олійник С. «Образ книги у фентезійному світі», як самостійний об'єкт поставав у дослідженнях Олесі Стужук та Соломії Хороб.* Відтак у цьому вбачаємо актуальність наукової статті.

Мета. Проаналізувати повість «Душниця» Володимира Арєнєва з точки зору функціонування концепту «душа», що видається центральним у цьому творі. Також потрібно звернути увагу на жанрові особливості побутування фентезі в обраного письменника.

Ключові слова: душа, тіло, душниця, концепт, життя, смерть, потойбіччя, воля, фентезійний герой.

* Стужук О. Післямови. Володимир Арєнєв. Бісовадуша, або заклятий скарб. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія». 2015. С. 209-217.

Хороб С. Жанр свянського фентезі: Володимир Арєнєв «Бісова душа, або заклятий скарб» // Султанівські читання: збірник статей / редкол.: І.В. Козлик (голова) та ін.. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2016. Вип. V. С. 210-221.

Виклад основного матеріалу. Концепт – це категорія, на яку спрямована вся інформація твору як багатоканальну ознаку, у нашому випадку – «найважливіша культурно значуща категорія внутрішнього світу людини» [3, с. 173]. Специфіка дослідження цього поняття на прикладі тексту «Душниця» Володимира Арєнєва полягає в його жанровій приналежності. Це фантастика, а конкретніше – фентезі. Власне, вся ір-реальність/фантастичність цього твору зав'язана якраз на ключовому понятті «душа» та похідних від нього – душниця, душолови. Головною із ознак концепту є його всеохопність, глобальність. У цій повісті, якщо забрати все, що зв'язане з категорією «душа», то за проблемно-тематичною й віковою класифікацією її відносять до підліткової літератури чи, враховуючи родожанрові особливості, до сучасної прози для дітей та юнацтва. Та саме в цьому спостерігаємо й особливість побутування такого концепту у досліджуваному творі, правда, далеко не одразу реципієнт усвідомлює – художньо-фентезійне зображення душі у витвореній реальності письменника. Кулька-душа не завжди є причиною тих чи тих подій, але вона завжди зримо чи незримо присутня.

Поняття «душа», як відомо, здавна ставало об'єктом наукових розмислів як християнського апологета Тертулліана, давньогрецького ученого Аристотеля, загалом представників різних релігійних та філософських систем, так і мислителів, психологів, релігієзнавців, письменників (Г. Сковорода, М. Гоголь, П. Юркевич, К.-Г. Юнг, Е. Фром та багато інших). Ключовими тут були проблеми душі /духа і тіла/ плоті, які в основному або кардинально протиставлялись, або розглядались як органічне ціле. Тут варто згадати і вагомні праці Г.-В.-Ф. Гегеля «Феноменологія духу», К.-Г. Ясперса «Психологія світоглядів», (зокрема, розділ 3 «Життя духу»), К.-Г. Юнга «Архетип і несвідоме», в яких душа/дух/психе/аніма (останні особливо в Юнга) у кожного з учених осмислюються глибоко, базуючись на ґрунтовному досвіді і психології, і філософії у широкому розумінні цього складного поняття.

В українських вищезгаданих письменників-філософів душа асоціювалася із серцем. Згадується міркування Григорія Сковороди: «Глибоке серце людини є, а що ж є серце, коли не душа?».

У центрі повісті «Душниця» – головний герой Сашко, його сім'я, однокласники, а ще шкільна закоханість та шкільні бійки, болісне перше сприйняття понять «правда», «справедливість», «смерть». Та художнє зображення буття душі після смерті є центральним в означуваному творі Володимира Арєнєва. Але оскільки реальний пласт пов'язаний з дітьми, з формуванням їхнього характеру та його багатогранним виявом вдома, в родинній чи шкільній атмосфері, поза нею, то автор складну філософську проблему подає через фантастичне моделювання. Та основна проблема співіснує з багатьма іншими, які в талановитого письменника мають неповторне художнє вираження: проблема пам'яті й безпам'ятства, непростих стосунків дідусів і онуків, батьків і дітей, проблема підлітків

(першого кохання, шкільної дружби/ ворогування, «важких» і звичайних учнів, шкільної маси та індивідууму). Проблема соціуму перебуває на другому плані, та все ж вона злегка означається, будучи органічно пов'язаною з головними героями твору – Сашком та душею його дідуся-письменника – конфлікт між творчою особистістю і «диктаторським антизаконним режимом», проблема зради в розумінні різних персонажів, зокрема творців: конфлікт між уже померлими дідом Курдіна-однокласника та дідом Сашка.

До речі, у сюжетній лінії, яка стосується діда Курдіна, описаний півострів, події на якому нагадують нам реальні речі 2014 року, що стосуються Криму. Це важливо наголосити, бо твір написаний у 2010-му. Отож певного роду передбачення відчитуємо у цій повісті.

Окрім цього, майстерність Володимира Арєнєва полягає в тому, що він талановито поєднав питання життя і смерті, поставивши їх у центрі твору, з підтемами нашого щоденного буття, які завжди хвилюють усіх. При цьому він сфокусовує авторський погляд на них через образи-характери школяра Сашка та його дідуся, який постає перед реципієнтом у формі кульки-душі. По суті, ота кулька-душа є водночас ірреально-фентезійним героєм та реальним. Це завдяки їй онук зрозуміє, що він зовсім не знав і не розумів свого дідуся. Пройде довгий шлях пізнання душі рідної/ чужої людини: від незнання, що і як робити щодня з кулькою, з якою він не може розлучатися, врешті, ні вдень, ні вночі впродовж року, аж поки її не віддадуть у душницю, до відчуття потреби читати їй щодня, спілкуватися з нею як із живою. Невипадково кулька-душа спершу для хлопця була тягарем (тримати її, ходити з нею в школу чи будь-де). Та згодом, в міру піклування про неї, через хлопчачі сни, візії, з'явилось відчуття, що вона чекає на його дії. І чим глибше пізнає Сашко різні сторони характеру дідуся (через його вірші, чернетки, спогади різних людей, а особливо через напружено-пошукову працю над проектом про його душу), хлопця починають хвилювати складні питання, що виражаються в майже не дитячих роздумах-філософствуваннях, завдяки яким він дорослішає, збагачується морально, душевно й духовно. Адже «душа неодмінно мислиться як всецілість чи єдність і як комплекс частин (аналогічно до життя)», тому в різні моменти існування вона може бути «осягнена, і незбагнена, і просто пояснима», а ще «душа проходить психологічне пізнавання» [5, с. 220], як це відбувається у внутрішньому насамперед і зримому світі симпатичного для реципієнта онука-підлітка.

Прикметно, що, на перший погляд, безмовна, безтілесна, звичайна кулька/міх, що спершу мовчить, поступово змінюватиметься за формою, повнотою, за звуками залежно від бажання і потреби онука поглиблювати знане про дідову душу. Згодом, не відразу, кулька-душа житиме життям своєї кровинки і реагуватиме на найкращі чи найвідповідальніші моменти його життя (коли Сашко і Настя вперше разом пішли дивитись фільм про душницю, дідусь заспівав вдень, хоч досі це робив ночами, відчуваючи настрій закоханого підлітка). Мелодія душі дідуся не випадково прозвуча-

ла і в день захисту учнівських проєктів якраз перед виступом онука та після захисту однокласника Курдіна, який, по суті, вибачиться перед Сашковим дідусем за свого діда, котрий не встиг це зробити за життя.

Кулька-душа стає мірилом морально-духовного світу дітей: умінням берегти пам'ять предків чи знущатися над нею, багатством внутрішнього світу чи ницості, бездуховності, відсутності чогось святого (як у Рукоп'ята та його зграї), позитивних метаморфоз у колись зарозумілого, високомірного нарциса Курдіна, початком дружби Сашка і Насті завдяки кулькам їхніх рідних, які символічно переплелися.

Кульмінацією твору є чи не найталановитіше виписаний епізод підготовки і реалізації задуманого ризикованого для життя плану Сашка і його друзів Насті та Лебеда: поміняти кульку-душу дідуся на звичайну кульку-обманку, пройти і пронести її через всі перешкоди на Душниці, пробратися на балкон сотого поверху і випустити з такої висоти душу його дідуся на волю. Ось чому фінал твору піднімає ще одну проблему – волі, свободи не тільки для реальної людини, але й для її душі, якщо не за життя, то після смерті. Останні сторінки, де Сашко намагається до появи душоловів виконати задумане, написане в стилі експресіонізму. Тут панує особлива напруга, згущена і «збуджена емоційність», передано вкрай загострені «відчуття особистості в момент найвищого екстатичного напруження духовних сил» [4, с. 174]. Тому кульмінація і її спад майстерно завершують твір. Як тільки вільна пісня дідуся «урвалася», онук продовжив насвистувати «дідів гімн»: «Усередині пульсувало, розпускалося тендітне живе розуміння. Як друге серце. Як повітряна кулька. Як сонце» [1, с. 136].

Отож шляхом щораз глибшого пізнання внутрішнього багатства рідної особистості відбулось водночас зближення й одкровення двох душ (дідуся й онука), а оскільки «дух – (...) це індивід, що є світом» [3, с. 303], то й двох окремих багатогранних світів. Правда, з тією особливістю, що підліток відкриває рідну душу вже тоді, коли вона перебуває в потойбічному вимірі, і саме кулька є водночас і своєрідним містком, посередником між земним і позаземним існуванням. А оскільки, за Гегелем, «цьогобічність і потойбічність, і моральний світогляд – це форми духу», то «їхні рух і повернення у просте для-себе-сутнє Я духу розвиватимуться, і з них як їхня мета і результат постане реальне самоусвідомлення абсолютного духу» [2, с. 304]. Останній сприймається уже не у вузькому, а в широкому філософському розумінні цього поняття.

Окремим, головним фентезійним образом, який весь час співіснує з душею/душами, постає, як уже згадувалось, душниця. Загадкова, таємнича, відлякуюча, фантастично-готична споруда з елементами стилю бароко – нижніми і незлічними верхніми поверхами та закамарками, морярами, із своєю давньою історією від Середньовіччя до сьогодні, де наявна ціла армія охоронців-сторожів людських душ (глибокий підтекст), душоловів, із огромом голосів, від яких і справді можна збожеволіти і де панує жорсткий порядок і єдино можливий чіткий ритуал, – на-

прикінці твору сприймається як суспільство-тюрма не тільки для душ, кожна з яких має свій номер, своє місце, але й для живих людей, які приходять сюди відвідати рідних. Невипадково слово «душниця» читачам асоціативно нагадувало похідне «душити». Бо й, справді, перебування в ній на День святих чи в інший час дуже тисне на психіку, ніби душить, не дає нормально дихати. Тому мелодія дідусевого внутрішнього світу, який заспівав нарешті на волі («Дід співав – так, що, здавалося, чути було на самісінькому вершечку башти» [1, с. 135], підхоплюється його внуком, який після всього пережитого, та головне – виконаного задуму, таки зумів відпустити душу дідуся на волю, в небо, остаточно відкривши для себе світ уже пізної і відкритої близької людини.

Таким чином, осмислюючи повість Володимира Арєнєва, усвідомлюєш, що по-суті кулька та місце, де її зберігають (душа та душниця), – це зовсім не вигадка, а оригінально відтворене зматеріалізоване наше ставлення до померлих. Після дня народження, яке влаштували для душі-кульки маленького хлопчика, який весь час плаче після своєї смерті, головний герой Сашко відчуває все ж абсурдність події. Бо ж таке святкування – це майже пародія. Воно потрібне тільки для найближчих, а не для душі померлого. А душі потрібна воля (у творі і в прямому, і переносному значенні), щоб її відпустили, як оту кульку, спершу загадково інтригуючу, згодом ірреально/реальну.

Автор підняв глибокі екзистенціальні проблеми життя і смерті, існування душі й тіла та їх взаємопов'язаності, художньо будучи близьким до філософських поглядів уже згадуваних Аристотеля, Тертуліана, Сквороди, але відтворивши їх через бачення, сприйняття дитини, підлітка. Оскільки ця повість написана насамперед для читачів шкільного віку, то жанр фентезії ними найкраще сприймається. Адже тут наявні визначальні жанрові ознаки, «фабульні складники», за Р. Толкінім: «бінарна етична опозиція «добро-зло» (воля – душниця), тут постійно присутнє «диво» – кулька-душа (а в давню добу міх-душа) дідуся, з якою хлопець ніколи не розлучається, у повісті головний герой отримує винагороду за подолання усіх перешкод на шляху до визволення душі. Через пізнання дідусевої душі Сашко водночас пізнав і самого себе, свої можливості, своє вміння подолати труднощі, цінити дружбу і дорожити справжнім почуттям. А назва твору «Душниця», як і його початок та фінал, постають «експліцитними засобами формування концепту» [3, с. 175], постійно переплітаючись із похідним від неї поняттям «душа».

Література

1. Арєнєв В. Душниця /Володимир Арєнєв. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2014. – 152 с.
2. Гегель Г. Феноменологія духу / Г. Гегель; з нім. пер. П. Таращук; наук.ред. пер. Ю. Кушаков. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – 548 с.
3. Голянич М. Лінгвістичний аналіз тексту: словник термінів [за ред. М.І. Голянич], Івано-Франківськ: Сімик, 2012 – 392 с.

4. Лексикон загального та порівняльного літературознавства. – Чернівці, Золоті Литаври, 2001. – 636 с.
5. Ясперс К. Психологія світоглядів / Карл Ясперс; з нім. пер. О. Кислюк, Р. Осадчук. –К.: Юніверс, 2009 –464 с. (Філософська думка).

Стаття надійшла до редакційної колегії 16.01.2019 р.

Рекомендована до друку д.ф.н., професором Голодом Р. Б.

CONCEPT OF "SOUL" IN THE NARRATIVE-FANTASY OF VOLODYMYR ARENIEV "DUSHNYTSIA"

S. S. Khorob

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University;

Chair of Journalism of the Faculty of Philology;

76000, Ivano-Frankivsk, Shevchenko St., 57; tel. +380 (342) 50-60-74

Problem setting. *Fundamental scientific research on science fiction in contemporary literary criticism is rather an exception than a regularity. For a long time fantasy did not have sufficient scientific support, remaining just a genre of mass culture. However, lately, science fiction is seen not only as something purely entertaining. After all, it gradually develops: from the scientific object of separate researches (M. Nazarenko, A. Niamtsu, S. Oliinyk, O. Stuzhuk, etc.) to the theme of the great conference “Slavic science fiction” at Taras Shevchenko Kyiv National University and later to the constantly acting (from 2015) research center of literature on fantasy at Taras Shevchenko Institute of Literature in National Academy of Sciences of Ukraine. There is also a trend from a single research to system ones. Therefore, in modern study of literature, the situation has improved considerably concerning proper understanding of this problem, but many aspects of science fiction need to be scientifically substantiated and explored.*

Analysis of the research. *In our opinion among all modern Ukrainian fantasy writers special attention deserves Volodymyr Areniev (Volodymyr Puzii). However, there are few articles about his work. With the exception of the reviews (A. Rybalka on Bukvoiid, A. Shtefan on Chitomo or V. Chernyshenko on the Litaccent) or tangentially to a certain theme (Ovdiichuk L. “Chronotop as a genre factor in modern science fiction and fantasy for children”, Oliinyk S. “Book image in the fantasy world”, as an independent object, appeared in the researches of Oles Stuzhuk and Solomiia Khorob. Therefore, we see the actuality of this scientific article.*

Goal. *To analyze the novel “Dushnytsa” by Volodymyr Areniev in terms of the functioning of the concept “soul”, which appears to be central in this work. It is also necessary to pay attention to the genre peculiarities of the existence of fantasy in the work of the chosen writer.*

Key words: *soul, body, concept, life, death, afterlife, freedom, fantasy character.*